

Asser Historisch Tijdschrift

TIJDSCHRIFT VAN DE ASSER HISTORISCHE VERENIGING
TWEDE JAARGANG

NUMMER 2 / JUNI 1992

Colofon

Het Asser Historisch Tijdschrift is een periodiek van de Asser Historische Vereniging en verschijnt vier maal per jaar

Hoofdredacteur:
Harry Gras

Redactieleden:
Bertus Boivin
Annelies Roding-Abelmann
Peter Zweegers

Redactionele ondersteuning:
Lenny Hazelzet

Vormgeving en druk:
Bremer Assen bv

© Asser Historische Vereniging

Redactie-adres:
Gemeente-archief van Assen
Brink 8
9401 HS Assen

Ledenadministratie:
Secretariaat Asser Historische Vereniging
Postbus 10066
9400 CB Assen

Lidmaatschap Asser Historische Vereniging (inclusief tijdschrift):
individueel f 30,— per jaar
gezinsabonnement f 42,50 per jaar

Illustratie omslag:

Een huisje aan de Oranjabond, kort na de bouw in 1898. Zie ook het artikel van Eefting.

In dit nummer

In 1946 werd te Assen op grootscheepse wijze de 75-ste verjaardag van de bekende schrijver Jan Fabricius gevierd. Fabricius was in Assen geboren en werd daar nu benoemd tot eerste ereburger van deze gemeente. Het was het hoogtepunt van het dagenlange 'Fabricius-festijn', gevuld met huldigingen en culturele genoegens. Literatuurhistoricus Drs. H. Nijkeuter doet er verslag van.

Wie herinnert zich nog 'Aafie Biel'? Zij was waarschijnlijk de bekendste bewoner van één van de huisjes aan 'het' Oranjabond, een zijweg van de Zwartwatersweg. De Oranjabond van Orde bouwde daar in 1898 tien arbeidershuisjes om iets te doen aan de slechte woontoestanden van de arbeidende bevolking. De heer J. Eefting Wzn. verhaalt over deze huisjes, hun bewoners en de Oranjabond.

'De dader ligt op het kerkhof' is een bekend gezegde, maar wie beseft er nu dat op een kerkhof ook waardevolle monumenten te vinden zijn? Door het tot voor kort nagenoeg ontbreken van dit inzicht is een volstrekt uniek grafmonument op de Noorderbegraafplaats in Assen, dat van de familie Brumsteede, bijna onherstelbaar vervallen. En wie was trouwens degene die zo'n bijzonder grafmonument liet maken? Architectuurhistoricus Drs. J.B.T. Kruiger geeft het antwoord op deze vraag, geholpen door de heer P. Douglas, en schetst tevens het belang van dit monument.

In de rubriek 'Ooggetuigen' vertelt de 82-jarige mevrouw Lena Posma-Kok over haar jeugd in de tuinmanswoning van Overcingel, die achterop het landgoed, schuin tegenover het station stond. Het huis moest in de jaren vijftig wijken voor de Overcingellaan.

De rubriek 'Stille getuigen' vestigt tenslotte de aandacht op iets waar iedereen ongetwijfeld aan voorbijloopt: een kademuur. Het is het laatste wat nog herinnert aan de kolengestookte gasfabriek van Assen.

H. Nijkeuter

Het Asser ereburgerschap van Jan Fabricius

Ter gelegenheid van zijn 75-ste verjaardag werd de in Assen geboren schrijver Jan Fabricius (1871-1964) in 1946 benoemd tot eerste ereburger van die gemeente.¹ Het initiatief om een grootse huldiging te organiseren was afkomstig van de Drentse Studiekring D.H. van der Scheer, het latere Het Drents Genootschap. Men was namelijk van mening dat Fabricius de schrijver bij uitstek was van het plattelands volkstoneel. Bovendien was hij van geboorte Drent en de band met Drenthe in het algemeen en met Assen in het bijzonder was altijd blijven bestaan. Zo schreef Fabricius in 1907 ter gelegenheid van de herdenking van het honderdjarig bestaan van Assen als zelfstandige gemeente samen met Y. Zijlstra het toneel-spel *De Heilige van Wittenhillinge*.² In 1930 schreef hij samen met J. Nijdam ter gelegenheid van de Thrianta - de provinciale Drentse landbouwtentoonstelling met de daaraan verbonden handels- en nijverheidstentoonstelling - die in Assen werd gehouden *Marieken van Orvelterveen*, een landsspel in drie taferelen.³

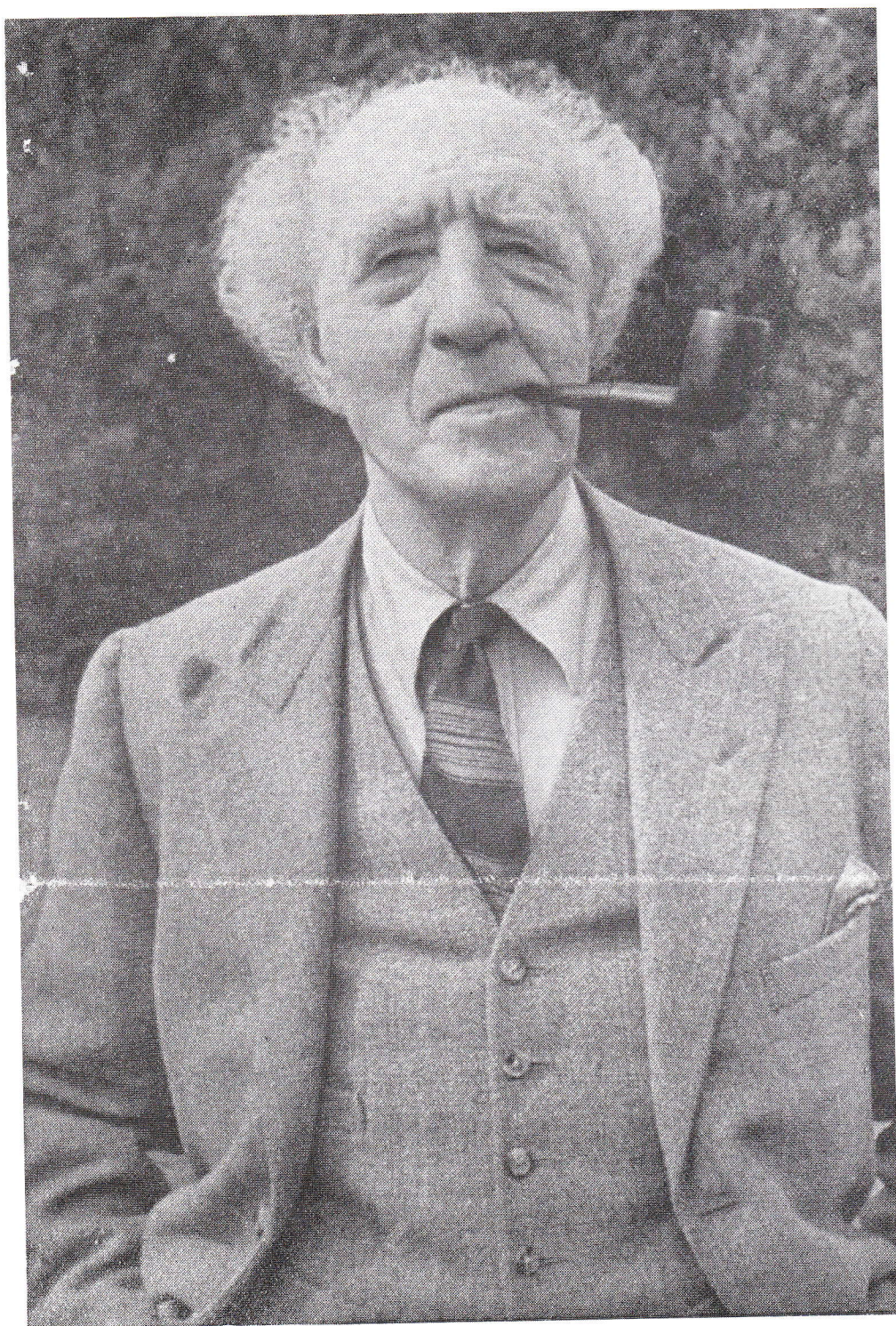
Ook Fabricius zelf meende dat het Noorden in zijn oeuvre een rol bleef spelen. "De hoofdfiguren van bijna al mijn stukken, ook van die, welke op vreemde bodem spelen, stammen van het Noorder-erf", onthulde hij in een vraaggesprek, "want ze komen alle voort uit mij, den Noorderling, die tot zijn laatste snik een Noorderling zal blijven."⁴ Desondanks zat er toch iets aanmatigends in de plannen van de Studiekring om een schrijver als Fabricius op te eisen; Fabricius was zeker anno 1946 een man van de wereld te noemen.

Reeds in 1941 waren er plannen geweest

om Fabricius te huldigen, maar de oorlogsomstandigheden hadden dit verhinderd. Men volstond toen met het geven van een journalistieke beschouwing over de auteur.⁵ Uit dezelfde tijd dateerde het verzoek van Van Gorcum & Comp. om een boekje met Drentse memoires te schrijven. Ook hier was de oorlog spelbreker geweest. Maar nu in 1946 het Fabricius-festijn georganiseerd werd, presenteerde Fabricius zijn jeugdherinneringen.⁶

Dat juist de Studiekring D.H. van der Scheer het initiatief nam tot de huldiging is op zich niet zo verwonderlijk. De Studiekring profileerde zich met name na 1945 - vanaf 1947 als Het Drents Genootschap - als cultureel toporgaan van de provincie Drenthe. Het Fabricius-festijn was na het Podagristencongres (1943) en Duizend jaar Drenthe (1945) het derde grote gebeuren dat de Studiekring in zijn nog maar korte bestaan organiseerde.

De feestelijkheden ter gelegenheid van de 75-ste verjaardag van Fabricius beperkten zich niet alleen tot Assen. Ook Groningen, Winschoten en Leeuwarden vierden zijn verjaardag. In al deze plaatsen werden verder min of meer officiële huldigingen voorbereid. De festiviteiten in Assen werden voorbereid door een werkcmité, dat was gevormd uit de Studiekring en het Provinciaal Rederijkersverbond. Naast dit werkcmité werd een erecomité gevormd, waarin zitting hadden Mr.Dr. R.H. Baron de Vos van Steenwijk, Commissaris van de Koningin in Drenthe, Mr. J. Bothenius Lohman, burgemeester van Assen, Mevrouw J.M. Linthorst Homan-Staal, Mevrouw H.M. Content-Hofstede, wet-

Jan Fabricius op 75-jarige leeftijd (Bron: Het Drents Fabricius-Festijn 27-30 September 1946, overdruk uit Maandblad Drente en De Vrije Pers voor het Noordererf)

houder van Assen, Mevrouw G. Thies en de heren H. Nijdam, W. Dekker, J. Homan, A.C. Sperna Weiland, G.R. Wielenga - allen uit Assen - en Koos Kerstholt uit Groningen.⁷ Bovendien vormde men een garantiefonds, dat zorg moest dragen voor de financiering van de viering.⁸

Begin 1946 zocht de Studiekring contact met de toen in Engeland wonende 'Olle Jan'. Fabricius was geroerd door de geste uit Drenthe: "Ik weet niet, hoe uitdrukking te geven aan mijn diepgevoelde erkentelijkheid jegens hen, die zich zóóveel moeiten getroosten om die komende dagen voor mijn vrouw en mij aange-naam te maken. Ik hoop er hen allen straks de hand voor te drukken. Hoezeer verlang ik ook nog eenige ouwe stadsge-nooten te ontmoeten, ook hen, door U aangeduid als de 'verjongde uitgave'!", schreef hij aan de secretaris van de Studiekring.⁹

Het Fabricius-festijn begon op woensdag 25 september toen de schrijver met zijn Engelse vrouw en zijn huishoudster op het vliegveld Eelde arriveerde.¹⁰ Op die

manier zette hij voor het eerst na twaalf jaar weer voet op Drentse bodem. Na een korte persconferentie werd vervolgens de reis naar Assen aanvaard. De avond werd - met het oog op de vermoeiende reis - in alle rust doorgebracht. Donderdags sprak Fabricius voor de Asser Rotary-club. 's Avonds gebruikte hij de thee met oude schoolkameraden. Eén van de hoogtepunten van deze avond was de komst van het Asser Mannenkoor, dat enige liederen ten gehore bracht. Een aantal andere Asser ingezetenen zong onder leiding van de heer L. Braaksma ook enige liederen.

Vrijdag 27 september bezocht Fabricius zijn vroegere school in de Gymnasiumstraat. Mevrouw Fabricius onthulde daar een bord, waarop de nieuwe naam van de ULO-school prijkte: Jan Fabricius-school.¹¹ Vrijdagmiddag bracht de schrijver een kort bezoek aan de Provinciale Drentsche en Asser Courant. Hier was Fabricius zijn journalistieke loopbaan begonnen als letterzetter. Vrijdagavond werd in aanwezigheid van Fabricius en zijn echtgenote in een uitverkocht Concerthuis het door Jan Naarding in het

Zo zag de zestienjarige Sjoerd Hannema, toen leerling van de Jan Fabricius-school, de 'blijde incomste' van Assens eerste ereburger (Bron: *Het Drents Fabricius-Festijn 27-30 September 1946*, overdruk uit *Maandblad Drente* en *De Vrije Pers voor het Noordererf*)

ONDER ÉÉN DAK. in den Groofen Schouwburg te Rotterdam

Jacob Jan Liesbeth Wolter Antje Lena
VAN HEES NICO DE JONG MARTHA WALDEN FRITZ TARTAUD MEVR. DE JONG MEVR. MERTENS

Scène uit Unner iên dak zoals dat was opgevoerd in de Groote Schouwburg te Rotterdam, uiteraard in het Nederlands (Bron: K. Loos, Jan Fabricius en zijne werken. Een dramaturgische studie Antwerpen, 1923)

Drents vertaalde toneelstuk *Unner iên dak* opgevoerd.¹² Deze première werd met enkele woorden ingeleid door H.J. Prakke, voorzitter van het huldigingscomité. Het stuk werd gespeeld door een Centraal Drents Toneelgezelschap, samengesteld uit leden van het Provinciaal Drentsch Rederijkersverbond, onder regie van P.H. van der Dam.

Het was overigens de bedoeling geweest dat Fabricius voor het festijn een geheel nieuw stuk zou schrijven. Op 27 januari 1946 had hij aan R.D. Mulder geschreven: "Op dit oogenblik ben ik hard bezig aan mijn (door Van Gorcum & Comp. uit te geven) boekje: Jeugd-Herinneringen van een Asser Jongen. Ik hoop er in den loop van Februari mee gereed te komen en dan begin ik onmiddellijk aan het nieuwe stuk, dat ik den heer Naarding (die het stuk ver-Drentschen zal) in Mei

hoop aan te bieden. Ik houd er rekening mee, dat er dan nog juist tijd voor is om het in te studeeren. (...) In mijn hoofd is 't al klaar! Het behoeft alleen nog maar geschreven te worden".¹³ Enkele maanden later moesten de plannen echter bijgesteld worden: "Ten deele door mijn ziekte, ten deele door andere (Asser) oorzaken, betwijfel ik of ik op tijd met een nieuw stuk gereed zal komen. Maar met de mogelijkheid van mijn niet gereedkomen is reeds rekening gehouden. In dat geval zal een oud stuk van mijn hand, door Drs. Naarding te verdrentschen, worden gespeeld. Ik zal dan in elk geval het groote genoegen hebben, voor 't eerst in mijn leven een van mijn stukken in 't Drentsch gespeeld te weten".¹⁴

Het door Naarding vertaalde stuk werd in de pers lovend ontvangen, zij het dat er sporadisch gewag werd gemaakt van

FABRICIUS-FESTIJN

SOUVENIR - PROGRAMMA

enige schoonheidsfoutjes: "Te betreuren was slechts, dat ook deze amateurs de nodige bescheidenheid niet in acht wisten te nemen bij het verlangen om de reactie op het publiek te kunnen waarnemen: vrijwel voortdurend zag men nieuwsgierige gezichten tussen de coulissen doorgluren".¹⁵ En de correspondent van het Groninger Dagblad verzuchtte: "Jammer was het, dat men nog niet erg rolvast was en dat het stuk hier en daar wat trok."¹⁶

De zaterdag begon met een congres en algemene vergadering van het Provinciaal Drentsch Rederijkersverbond - PDRV; gewest Drenthe van de NATU -, gehouden in de foyer van het Concerthuis te Assen. Diezelfde middag volgden lezingen van P.H. van der Dam, voorzitter van het PDRV, over 'Honderd jaar toneel in Drenthe' en van Ben van Eysselsteijn, een vriend van Fabricius, over 'Jan Fabricius, de kunstenaar en de mensch'. Alvorens Van Eysselsteijn zijn feestrede begon, bedankte hij Fabricius namens zijn Vlaamse en Nederlandse collega's. In dit verband las hij binnengekomen brieven voor van onder andere Fie Carelsen, Marie van Eysden-Vink, Dirk Verbeek en Johan Fabricius.¹⁷ Na de lezingen zong R.K. Boersema het lied 'Warken' van Xavier Privat, dat door Fabricius reeds in zijn jonge jaren in het Drents was vertaald.¹⁸

Aan het eind van de middag werd in het Provinciaal Museum een tentoonstelling over leven en werk van Fabricius bezocht. Deze tentoonstelling was ingericht door de Studiekring en duurde van 28 september tot 5 oktober van dat jaar.¹⁹ Op zaterdagavond werd *Unner iên dak* voor de tweede maal en met evenveel succes opgevoerd.

Op de eigenlijke verjaardag van Fabricius, maandag 30 september, werd de schrijver 's middags om half vier op het gemeentehuis van Assen ontvangen. De gemeenteraad had namelijk met algemene stemmen besloten hem het eerste

ereburgerschap van de gemeente aan te bieden. Burgemeester Bothenius Lohman verklaarde in zijn toespraak de reden hiervoor: "Hoe wankel is het begin van uw loopbaan geweest en hoe geheel anders is het leven geworden, dan u dit gedacht had, want nu is u over de gehele wereld bekend en door critici wordt u met de beste toneelschrijvers vergeleken. Uw fijn psychologisch inzicht heeft tot gevolg gehad dat de eenvoudige Asser jongen, die u eens was, thans als man wordt gehuldigd van gemeentewege omdat wij er trotsch op zijn dat u is een zoon van Assen".²⁰

Het verlenen van het ereburgerschap ging gepaard met het aanbieden van een oorkonde en de penning van de gemeente. Voorts zetten Fabricius en zijn vrouw als eersten hun handtekening in het Gulden Boeck van Assen. De schrijver sprak een kort dankwoord: "U heeft het mij niet gemakkelijk gemaakt. Wel wil ik zeggen, dat toen ik hier het erf opreed, eenige jongens aan het spelen waren in het gras. Vijf en zestig jaar geleden zou een agent tegen mij hebben gezegd: "Dekselsche kwajongen, maak dat je van het gras afkomt", thans word ik officieel door het gemeentebestuur ontvangen". Ontroerd eindigde Fabricius tenslotte: "Ik dank u van ganscher harte".²¹ Hiermee eindigden de feestelijkheden in Assen. Fabricius echter vervolgde zijn triomftocht door het Noorden; Groningen, Winschoten en Leeuwarden wachtten.

Met de toekenning van het ereburgerschap aan Jan Fabricius en de viering daarvan werd tussen de gemeente Assen enerzijds en Fabricius anderzijds een basis gelegd voor verdere vieringen. In 1951 werd zijn 80-ste verjaardag gevierd, in 1956 zijn 85-ste. In 1957 stond Assen centraal bij de uitreiking van de Culturele Prijs van Drenthe aan Fabricius. Bij de viering van zijn 89-ste verjaardag schonk de schrijver Assen een klok voor het carillon op de Brink. Vervolgens werden nog zijn 90-ste en 93-ste

'N OLD LIETIE VAN XAVIER PRIVAS
Maor dan op zien Assers

A'j wilt dat de wereld joe tegenlacht,
Moëj warken!
A'j wilt dat joen vrijheid en heel joen macht
De vrucht zal wezen van eigen kracht,
Moëj warken!

A'j wilt dat heel joen omgeving joe eert,
Moëj warken!
A'j wilt dat 'n Man joen vriendschap begeert
En ieder joen woord en joen wil respecteert,
Moëj warken!

A'j vrij wilt wezen - as 'n Koning zo vrij!
Moëj warken!
A'j onder gien starvelings heerschappij
Joen kop wilt bukken veur dwingelandij,
Moëj warken!

A'j eerlijk en muurvast wilt staon op joen Recht,
Moëj warken!
A'j wilt dat iedereen: baos en knecht!
Beheurl'k zal luustren, as jij wat zegt,
Moëj warken!

A'j zó, as 'n kerel! - deur 't leven wilt gaon,
Moëj warken!
A'j wilt dat 'n vrint an joen starfbed zal staon,
As eenmaal joen uur, van scheiden zal slaon,
Moëj warken!

A'j wilt dat die vrint dan joen hand drukken zal,
Moëj warken!
A'j wilt dat de Vrouw, die joe 't liefst is van Al,
Joe nooit en nooit meer vergeten zal,
Moëj warken!

Dit loflied op de arbeid, van de 'Asser Jongen' JAN FABRICIUS - eens zelf als typograaf hier begonnen -, werd ter gelegenheid van de verwelkoming van de 150ste medewerker in de arbeidsgemeenschap van het Asser uitgevers- en drukkerijbedrijf der KONINKLIJKE VAN GORCUM & COMP. N.V. door de Commissaris der Koningin in de Provincie Drenthe MR J. CRAMER, in September 1954, voor medewerkers en vrienden van het Huis, opnieuw in het licht gegeven in de vorm dezer, door JOHANNES MULDER'S verluchte, rijmprint.

Rijmprint van het door Jan Fabricius in het Drents vertaalde lied 'Warken', verlucht door Johannes Mulders. Gedrukt en uitgegeven door Van Gorcum & Comp. ter verwelkoming van de 150ste medewerker in 1954 (collectie Drents Letterkundig Documentatiecentrum)

verjaardag gevierd.²² In 1962 ontving de gemeente Assen een karakteristiek gebaar van Fabricius. Aangezien zijn dokter hem het roken verbood, schreef hij zijn Nederlandse sigarenhandelaar, die hem nog regelmatig van rookgerei voorzag, zich in verbinding te stellen met Assen, waar nog wel enige bejaarden zouden zitten die van een sigaretje hielden. In een bijeenkomst van de sectie bejaardenwerk werden de sigaren daarop aan de bejaarden uitgereikt.

In november 1964 hing van het Asser raadhuis binnen het tijdsbestek van één week twee keer de vlag halfstok. Beide keren betrof het een rouwbetoon aan het overlijden van een ereburger: Jan Fabricius en Anne de Vries, in de persberichten ietwat pathetisch "de twee zonen van Drenthe genoemd", waren niet meer. De band tussen Assen en Fabricius werd echter niet verbroken. Ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van de schrijver organiseerde de gemeente Assen - in samenwerking met Het Drents Genootschap - op 30 september 1971 een manifestatie in De Kolk.²³ Die avond werd door de Stichting Theater in het rond het stuk *Seideravond* van Fabricius opgevoerd. De toneelvereniging 't Aol Volk uit Emmen ging dat winterseizoen op tournee met een Drentse bewerking van *Diefstal in 't kasteel - Diefstal in 't grood hoes* - van de hand van Grada Eding-Askes. De auteur Jan Spierdijk kreeg de opdracht voor het schrijven van een bibliografie van Fabricius' toneelwerken en voor een biografie over het leven van de 'Asser jongen'.

NOTEN:

1. De twee andere ereburgers van Assen zijn Mr. J. Bothenius Lohman, van 1920-1949 burgemeester van Assen, benoemd tot ereburger bij diens pensionering, en de schrijver Anne de Vries (1904-1964), evenals Fabricius geboren in de gemeente Assen, benoemd tot ereburger in 1959. Aan deze ereburgerschappen werd relatief gezien weinig aandacht besteed. Een reden voor de weinige aandacht voor dat van Anne de Vries, in die tijd toch een gevierd en buitengewoon populair auteur, is wellicht dat de toekenning ervan plaats vond als onderdeel van de groots opgezette feesten rond de viering van Zeven Eeuwen Assen. In fel contrast hiermee staat de aandacht, met name in de pers, die het ereburgerschap van Fabricius kreeg. Voor meer biografische gegevens over Fabricius verwijs ik naar M. Moree, 'Fabricius, Jan (1871-1964)' in: P. Brood en W. Foorthuis, red. *Drentse biografieën I. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Drenten* (Meppel, 1989) 42-46 en Johan Fabricius, 'Jan Fabricius (Assen, 30 september 1871-Wimborne (Dorset), 1964)' in: *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1969-1970* (Leiden, 1971) 110-118. De laatste biografische schets bevat een bibliografie met een voorlopig karakter. Een oudere publikatie waarin dieper op het werk van Fabricius wordt ingegaan is de dissertatie van K. Loos, *Jan Fabricius en zijne werken* (Antwerpen, 1923).
2. Uitgegeven bij Van Gorcum en Comp. te Assen. Dit spel wordt volgens A.G. Cool ten onrechte een openluchtspel genoemd. Het werd in 1907 namelijk enige malen opgevoerd in het Concerthuis te Assen. De première vormde tevens een galavoorstelling, waarvan het laatste bedrijf werd opgeluisterd door de aanwezigheid van koningin Wilhelmina en prins Hendrik. Aldus A.C. Cool in een ooggetuigenverslag, dat hij schreef als reactie op een artikel van Johan Fabricius in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant (PDAC)* van 30 september 1961, ter gelegenheid van de 90-ste verjaardag van Jan Fabricius.
3. Een vrije bewerking van de Drentse sage van Ellert en Brammert. Het spel werd in 1954 onder regie van P.H. van der Dam ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van Schoonoord weer opgevoerd. Zie: Rijksarchief in Drenthe (RAD), Archief Provinciaal Rederijkersverbond, inv.nr. 12. In 1954 werd het spel vier keer opgevoerd, op 12, 14, 15 en 17 juli.
4. K. Sikkema, 'Jan Fabricius 75 jaar' in: *De Stem van Nederland*, 28 september 1946.
5. JN (Jan Naarding [HN]) schreef deze beschouwing onder de titel 'Jan Fabricius 70 jaar' in: *Drente*, XIII (oktober 1941) 18.

- Zie voor de huldigungsplannen uit 1941 ook *Het Drents Fabricius-festijn 27-30 september 1946*. Dit krantje, een overdruk uit het maandblad *Drente en De Vrije Pers. Onafhankelijk weekblad voor het Noordererf*, verscheen speciaal ter gelegenheid van de viering.
6. J. Fabricius, *Jeugdherinneringen van een Asser jongen* (Assen, 1946). De tweede druk uit 1959 bevat een biografische schets van Fabricius van Ben van Eysselsteijn.
 7. RAD, Archief van Het Drents Genootschap (HDG), inv.nr. 214, Circulaire van het werkomité aan de bladen in het Noorden van 17 september 1946.
 8. *Ibidem*, brief van R.D. Mulder d.d. 10 april 1946. Men ging ervan uit dat de totale kosten ongeveer f 800,- zouden bedragen.
 9. *Ibidem*, brief van Fabricius aan R.D. Mulder d.d. 26 juni 1946.
 10. Voor het hierna volgende verslag van het festijn is, tenzij anders vermeld, gebruik gemaakt van diverse krante-artikelen aanwezig in RAD, Archief van het Provinciaal Rederijkersverbond, inv.nr. 8.
 11. Prakke stelde de naamgeving voor het feest aan het gemeentebestuur voor. Zie: RAD, HDG, inv.nr. 214, brief van H.J. Prakke aan R.D. Mulder d.d. 5 september 1946. Deze naamgeving gebeurde met een tweeledig doel: de naam Fabricius voor de toekomst vast te leggen en de jeugd te wijzen op het lichtende voorbeeld, opdat zij de voetsporen van Fabricius zouden mogen volgen. Vergelijk PDAC, 1 oktober 1946.
 12. Fabricius schreef *Onder één dak* in 1914, toen hij in Parijs woonde. Het is waarschijnlijk zijn meest gespeelde stuk, vooral geliefd bij amateurs. Hij schreef dit spel naar aanleiding van een nieuwsbericht over een oude man, die, eenzaam achtergebleven na de dood van zijn vrouw, bij één van zijn kinderen ondergebracht moest worden. Het enthousiasme was niet groot en men vond geen betere oplossing dan de man onder elkaar te verloten.
 13. RAD, HDG, inv.nr. 214.
 14. *Ibidem*, brief van Fabricius aan R.D. Mulder d.d. 9 april 1946.
 15. *De Vrije Nederlander*, 28 september 1946.
 16. *Groninger Dagblad*, 28 september 1946.
 17. De lezing van Van Eysselsteijn werd weergegeven in *De Vrije Pers*, II (4 oktober 1946, nr. 39) 8-10, onder de titel 'Jan Fabricius de Romein uit Assen'. Het manuscript bevindt zich in RAD, HDG, inv.nr. 214. Samen met de benoeming tot ereburger werd deze lezing het hoogtepunt van de viering genoemd.
 - Vergelijk *De Vrije Pers*, II (4 oktober 1946, nr. 39) 8. In zijn biografie over Fie Carelsen komt van Eysselsteijn hierop terug. De brief van Fie Carelsen, alsmede het antwoord van Jan Fabricius op haar schrijven, worden in deze biografie weergegeven. Zie: *Fie Carelsen* (Maastricht, 1948) 64 en 65. Van de lezing is ook een geluidsopname gemaakt, die zich bevindt in het Drents Historisch Geluidsarchief, ondergebracht bij het RAD.
 18. In september 1954 werd van dit loflied op de arbeid een door Johannes Mulders verluchte rijmprint vervaardigd ter gelegenheid van de verwelkoming van de 150-ste medewerker bij Van Gorcum en Comp. Ook van het lied gezongen door Boersema bestaat een geluidsopname, die bewaard wordt in het Drents Historisch Geluidsarchief.
 19. RAD, Archief Provinciaal Museum van Drenthe, inv.nr. 152.
 20. PDAC, 1 oktober 1946.
 21. *Ibidem*.
 22. Voor de viering van zijn 90-ste verjaardag trok een speciale delegatie uit Drenthe naar de War Memorial Hall in Broadstone (Engeland) om hem te feliciteren. Zie hiervoor: Joh. Drenthen, 'Jan Fabricius Aet. 90' in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak 1962*, 43-46.
 23. Zie: H.J. Prakke, 'Nederland herdenkt Jan Fabricius 1871- 1971' in: *Garven* (Assen, 1975) 162-166.

Ooggetuigen

Mevrouw Lena Posma-Kok groeide op in de tuinmanswoning van Overcingel. Haar vader Jan Kok werkte al met al zo'n zestig jaar op Overcingel. Hun huis - midden op de foto - werd vlak voor de Eerste Wereldoorlog gebouwd achterop het landgoed, schuin tegenover het station. In de jaren vijftig moest de woning het veld ruimen voor de Overcingellaan, die van het Stationsplein naar de Port Natalweg kwam te lopen.

Bertus Boivin sprak met de nu 82-jarige mevrouw Posma. Ze vertelt over haar jeugd in het tuinmanshuis met als enige burens het Stationskoffie-huis, stationschef Smit en conducteur Leijssenaar van de EDS die helemaal bij de spoorwegovergang naar het Rode Dorp woonde. Achterop het landgoed was je vooral op jezelf aangewezen.

"Als kind liep ik 's morgens langs de koeien van Lels, door het bosje en langs de vijver. Dan kwam je bij het grote huis op de Zuidersingel uit. We liepen door de Kloosterstraat en de Torenlaan naar de Gymnasiumstraat. Daar zat ik bij meneer Zijlstra op school. Aan de Stationsstraat lag de andere dienstwoning van het landgoed. Dat huis staat er nog steeds. Ons huis leek er sprekend op. Daar woonden in mijn jeugd Pieters en zijn vrouw. Zij was dienstbode bij de familie Lels en haar man was goudsmid bij Hemmes." "Voor ons huis stond altijd het NTM-trammetje naar Appelscha. Een eindje verderop had de tram een eigen stationnetje. Heel soms gingen we ermee naar Appelscha naar de duinen. Verder achteruit bij de grote spoorwegovergang had je het EDS-station waar

de tram naar Emmen vertrok. 's Avonds liep ik als klein kind langs de spoorloot daar naar toe naar het huis van Leijssenaar om de krant te brengen. Die was conducteur van de EDS en we lazen samen de krant. Ik heb vaak bij het spoor staan kijken als het circus met de trein aankwam. Circus Mullens kwam altijd bij ons water halen voor de dieren. Wij kregen dan allemaal een vrijkaartje."

"Toen ik veertien jaar was, kreeg ik mijn eerste dienstje voor de morgenuren bij de gebroeders Ewold, vóór op de Groningerstraat. Ik kon goed leren, 's middags na het dienstje maakte ik huiswerk en 's avonds om zes uur ging ik naar de ULO aan de Oostersingel, toen schuin tegenover het begin van de Stationsstraat. Later ben ik bij kennissen van mijn ouders - een broer en twee zusters - gaan werken in de Bosstraat. Die broer werkte bij de Waterstaat. Vaak kwam hij 's avonds niet thuis en dan moest ik - omdat die zusters bang waren - daar blijven slapen. Ik zat toen ik de vierde klas vlak voor mijn eindexamen, maar mijn moeder zei: "Die mensen helpen gaat voor. Dat huushouden is beter dan al dat geleer, Lena". Dus ik van school af. Toen ik achttien was, ben ik thuis de huishouding gaan doen. Mijn moeder is haar halve leven ziekelijk geweest. Mijn zuster Annie, die vier jaar ouder is dan mij, had eerst thuis gewerkt, maar die kreeg een goede betrekking bij Stoutjesdijk aan de Herenkamp en toen kon ik thuis komen. Nog tot na mijn trouwen heb ik de familie toen verzorgd."

"Het uitstapje dat ik me als kind nog het beste kan herinneren is het 'Paasland' bij uitspanning Tivoli achterin

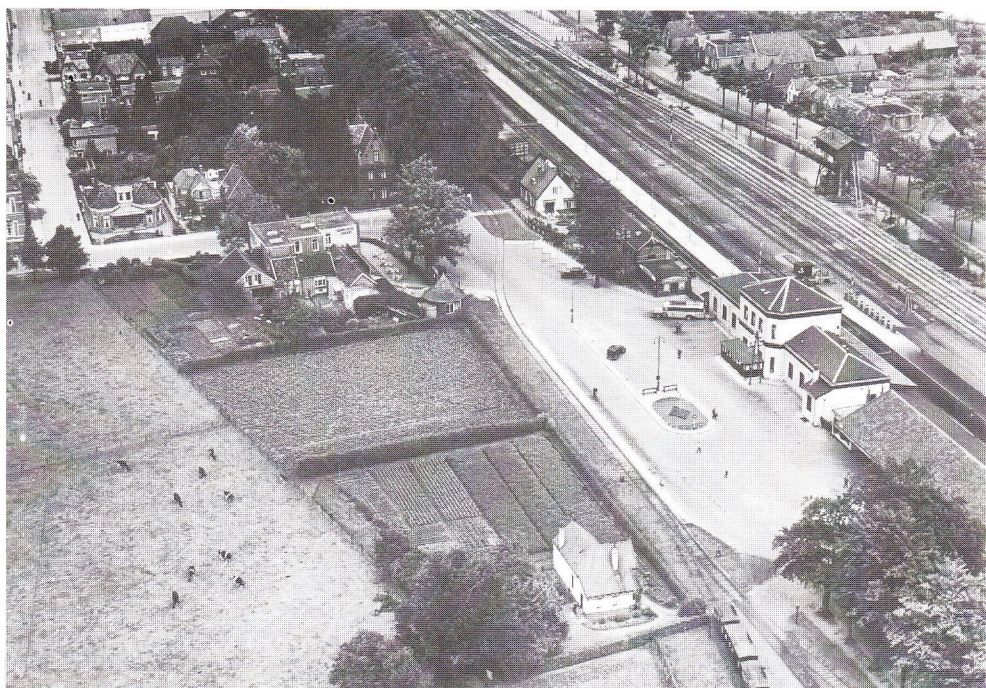
het bos. Je had daar een klein dieren-tuintje en met Pasen stond er een grote draaimolen. Mijn ouders gingen er op Tweede Paasdag met ons als kleinsten op ons paasbest naar toe.

Die dag moest je weer voor het eerst je zomerjurk aan en sokjes, je verrekte van de kou..."

"Toen ik wat ouder werd, mocht ik zaterdagavonds met mijn zus Annie mee naar Bellevue om te dansen. Het begon om een uur of acht en het duurde tot twaalf uur, maar ik moest tien uur weer thuis zijn. Als mijn zusje met een jongen uitging, had ze de smoor in dat ze mij als kleintje op sleeptouw had."

"Toen ik zestien was, had ik zelf mijn eerste vriendje. Ik zat toen op gymnastiek bij Eendracht. Als we les hadden, ging ik stiekem met mijn vriendje fietsen. Komt een van mijn broers een keer thuis en die zegt 'Ik moet je de groeten van meneer Hommes van Eendracht doen. Hij vraagt of je niet weer eens op gymnastiek komt, want binnen-

kort hebben ze uitvoering.' 'Wat zeg je nou', zegt mijn moeder, 'ze gaat er ja altijd heen?' Ik moest de verkering uitmaken. Zo ging dat in die tijd nog." "Bij Bellevue speelde altijd een dans-orkestje waarin een van de broers Metz van de Oosterparallelweg viool speelde. 'Probeer het maar eens even', zei hij op een avond tegen me. Ik ben toen bij hem vioolles gaan nemen. Het kostte vijfenzeventig cent per uur. Ik had altijd vreselijk veel aardigheid aan muziek. Samen met Hennie Steen, Gerrit Pots, Piet Hoogeveen en Chris van Egmond heb ik nog een muziekgroepje gehad. 's Zondags repeteerden we achterin het Pelincksbos bij het Deurzerdiep. We speelden wel eens tijdens een dansles en we hebben zelfs nog een keer een avondje gegeven om geld in te zamelen voor de verbouw van het ziekenhuis. Toen ik trouwde, ben ik met muziek maken opgehouden. Als je getrouwd bent, doe je dat niet meer, dacht je toen. Stom eigenlijk, hè..."

Het Stationsplein en omgeving in 1937. Op grond van Overcingel staat de witte tuinmanswoning, erachter grazen de koeien (collectie Gemeente-archief Assen, foto KLM Aerocarto B.V.)

J. Eefting Wzn.

De Oranjobond

Achter aan de Zwartwatersweg ligt een klein straatje met een der merkwaardigste namen in de gemeente. Nog slechts enkele woningen zijn hieraan gelegen. De aandachtige toeschouwer ziet in de gevel hier en daar nog een steen met het opschrift: "O.v.O. 1898". In mijn jeugd was het nog de enige zijweg van de Zwartwatersweg en sprak men van "het" Oranjobond. Thans ligt het straatje ietwat weggestopt in de muziekbuit. Een klein straatje kan echter ook een bijzondere geschiedenis hebben. In 1898 zijn hier tien arbeiderswoningen gebouwd door de Oranjobond van Orde, vandaar de afkorting en het jaartal in de gevel. Om de reden van de bouw op dat moment te begrijpen is het nodig de oorzaak van het ontstaan en de doelstellingen van de Oranjobond nader toe te lichten.

De Oranjobond van Orde¹

De situatie van de arbeidende bevolking in het Noorden van ons land was aan het eind van de vorige eeuw weinig rooskleurig en de economische malaise leidde tot spanningen. Vooral in Oost-Groningen liepen eind 1892 de emoties hoog op. Stakingen bij onder andere de aardappelmeelfabrieken in Oude Pekela leidden tot zodanige rellen, dat de overheid huzaren inzette om de gemoederen te bedaren. Rond de jaarwisseling was de onrust op zijn hoogtepunt en het zou tot eind januari 1893 duren voor de soldaten naar hun kazerne konden terugkeren.²

Het merendeel van de burgerij in het hele land raakte zeer verontrust over de 'opstand' in het Noorden. Men beseftte dat men de socialisten de wind uit de zeilen moest nemen door sociale misstanden te bestrijden. Voorop stond echter

dat er weer orde moest komen. Zodoende ontstonden er twee 'bonden van orde': de Bond van Orde door Hervorming, opgericht op 2 februari 1893 te Winschoten door de Finsterwoldse notaris mr. A.H. Koning - die het strijdgewoel in Oost-Groningen van nabij had aanschouwd - en de Oranjobond van Orde, die op 25 februari 1893 door een aantal notabele Utrechtenaren werd opgericht. De laatsten kozen Oranje als "de band, het cement dat ons samenhoudt" om te benadrukken dat men zich niet op politiek of godsdienstig terrein wilde begeven.

Het laatste leidde er overigens meteen toe dat enkele 'departementen' - afdelingen - van de bond zich aansloten bij een Centrale van Oranjeverenigingen en zich inzetten bij de viering van koninklijke verjaardagen. Zo was het niet bedoeld en de bestuurders besloten tot een snelle reorganisatie per 1 januari 1896. Sindsdien hield de bond zich voornamelijk bezig met heideontginning, enerzijds door de bouw van arbeiderswoningen en boerderijen op heidegrond, anderzijds door het aankopen en ontginnen van grote complexen heide en zandverstuivingen. In 1894 werd op initiatief van mej. B.L.W. van der Hucht te Apeldoorn de "Kwartgulden-Vereeniging voor Heide-Ontginning" opgericht. Dit was een damesvereniging die kwartjes verzamelde ten behoeve van de door de Oranjobond uit te voeren ontginningsprojecten. Deze vereniging zorgde voor het grootste deel van de inkomsten van de Oranjobond!

Min of meer bij toeval ging de Oranjobond zich in de beginjaren op woningbouw toeleggen. Het idee werd gelanceerd door de Apeldoornse P.B. Bruijn

van Rozenburg, gepensioneerd luitenant-kolonel van het Oost-Indische Leger. De bond realiseerde de bouw van 32 arbeiderswoningen op het Hof- en Hattem-scheveld ten zuiden van Apeldoorn. Nieuw was dat de bewoners onmiddellijk eigenaar van de woning werden. Deze stond op een stuk grond van 1 hectare, dat deels door de bond werd ontgonnen. De rest moesten de bewoners doen. De financiering geschiedde door een hypotheek van f 1000,- per woning, tegen een rente van maximaal 3½%. De bewoners betaalden echter 4% aan de bond om een onderhoudsfonds te kunnen opzetten. In 1894 werden alle woningen betrokken. De illusie dat bewoners zorgvuldiger met hun woning zouden omgaan als het hun eigendom was, viel echter al snel in duigen. In februari 1896 kocht de bond al enkele woningen op het Hofveld terug en gaf ze vervolgens weer in huur uit.

Een succes zijn de bondsactiviteiten op het gebied van woningbouw nooit gewor-

den. Ze werden in de periode 1907-1912 afgestoten, waardoor het accent op de heideontginning kwam te liggen. De werkzaamheden daarvoor werden uitgevoerd door de in 1888 opgerichte Nederlandsche Heidemaatschappij. Deze nam per 1 januari 1918 ook de administratie van de Oranjobond op zich tot de opheffing van de bond in 1923, toen er nog slechts 300 leden waren. De bezittingen en schulden van de bond werden toen door de Heidemaatschappij overgenomen en in een apart "Oranjobond van Orde-fonds" ondergebracht.

De "candidaten" in Assen houden zich schuil...

De geschiedenis van de Oranjobond in Assen begon in 1897, toen een speciale commissie op 7 juli aan het bestuur van de Oranjobond berichtte dat in de gemeente Assen geschikte grond voor de bouw van woningen was gevonden. Het ging om een terrein "a/d Zwartwaterscheweg gelegen, ter grootte van

Een huisje aan de Oranjobond, kort na de bouw ervan in 1898. De bewoners zijn druk bezig met het aanleggen van een siertuintje voor het huis (Rijksarchief in Gelderland, archief Oranjobond van Orde, inv. nr. 185)

Het aanzien en het interieur van de huisjes aan de Oranjesbond. Bouwtekening uit 1957 met de bestaande toestand van nummer 7 (Gemeente-archief Assen, bouwvergunningen 1957, 18 mei, nr. A 449)

ca. 10 H.A.”.³ Reeds op 20 juli werd de koop van de gronden, kadastraal sectie K, nrs. 300 en 883, vastgelegd bij notaris Jhr. Mr. Anne Willem van Holthe te Assen. Voor f 700,- werd 10.13.96 ha grond verkregen. De aankoop werd gefinancierd door de uitgifte van 22 obligaties à f 500,-. Het geld was al eerder door de financiers beschikbaar gesteld voor het plan Huis en Hof in Amersfoort. Eén van de obligatiehouders was koningin-moeder Emma.

Op het terrein, gelegen in het Peeloërveld, werd eerst een rijtje van vijf woningen gebouwd, die op 1 mei 1898

betrokken konden worden. Men besloot vanwege de grote belangstelling nog vijf woningen te bouwen, doch toen “hiel den op eens de kandidaten zich schuil”.⁴ Velen vonden de grote afstand naar de stad een bezwaar. Binnendoor was het een kwartier, maar langs de grote weg twintig minuten lopen. Medio 1899 vroeg de bond hulp bij het zoeken naar geschikte bewoners aan het plaatselijke departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Dominee Schuring reageerde daarop, maar het is niet duidelijk of door het Nut daadwerkelijk assistentie is verleend.⁵ Toch konden nog in hetzelfde jaar 1899 vier woningen van

het tweede rijtje worden betrokken. De laatste kon per 1 maart 1900 worden verhuurd.

Evenals in Apeldoorn stonden de woningen op een perceel grond van ongeveer één hectare. Een kwart daarvan was woning met tuin en heg. De bond liet een deel van de resterende grond ontginnen, terwijl de bewoners zelf ongeveer een halve hectare konden ontginnen. De bond had duidelijk een pedagogische ondertoon! In de beginjaren stelde de Oranjabond gratis mest ter beschikking. In 1899 werd de weg die door het terrein liep beplant. In dat jaar waren er klachten over het drinkwater, die men hoopte te verhelpen met "het plaatsen van luchtkokers in de putten".⁶

Exploitatie van de woningen

De huur zou aanvankelijk per half jaar verschuldigd zijn, maar al gauw werd besloten deze naar plaatselijke gewoonte per week te innen. De huur werd vastgesteld op f 0,80 per week, maar voor veel arbeidersgezinnen was dit toch al een groot bedrag. Op 20 januari 1904 bleek de bewoner van nr. 6, Geert Timmermans, met de noorderzon vertrokken, met achterlating van een huurschuld.⁷

Tot februari 1899 was Mr. A. ten Oever te Assen belangeloos behulpzaam bij het verwerven van de grond en het beheer van de woningen. Het dagelijks bestuur benoemde op 19 februari 1899 tot beheerder de heer J.M.J. Sutherland, klerk bij de belastingen, wonende Molen-dwarsstraat 21, voor f 50,- per jaar. Wegens drukke werkzaamheden verkreeg hij echter al ontslag op 13 mei 1899. Medio juni werd hij opgevolgd door de heer E.H.H. Scheffer, deurwaarder van de directe belastingen. Het algemeen bestuur besprak in maart 1901 klachten over het beheer, waarna vanaf 1 april 1901 als "opzichter" de heer J.G. Bettink Jr. aantrad. Laatstgenoemde

bleef in functie tot 1911. Bettink was toen agent van de levensverzekeringsmaatschappij 'Utrecht' en schreef op briefpapier van de Vereniging 'Werkmanslust' te Assen!⁸

Vanaf 1900 ging zich voor het eerst een vrij vaste kern van bewoners vormen. In 1911 bleek dat zes bewoners er reeds meer dan zeven jaar woonden. Jacob Harms, één van de bewoners, bleef de bond altijd trouw en stierf op 'het' Oranjabond. Zijn activiteiten in de tuin zouden zelfs tot enkele prijzen leiden. Op een tentoonstelling in Smilde in november 1900 verkreeg hij een zilveren medaille en op de Landbouwtentoonstelling te Zutphen in augustus 1905 won hij een bronzen medaille voor "tuinvruchten op heidegrond geteeld".⁹

De huizen worden verkocht

Op 22 oktober 1910 besloot het algemeen bestuur alle woningen te verkopen aan de bewoners en de obligaties af te lossen. Enkele obligatiehouders stelden hun obligaties kosteloos of met korting ter beschikking, waardoor de bond een positief saldo aan de exploitatie kon overhouden. Met hulp van notaris D.A.M. de Fremery, die de verkoopakten verzorgde, konden uiteindelijk alle tien bewoners de aankoop financieren. Negen woningen werden verkocht voor f 750,- en één verbouwde woning - die van "Vrouw Harms" - voor f 1000,-, te aanvaarden per 1 mei 1911. Aan dat laatste was de nodige strijd vooraf gegaan. Zo schreef opzichter Bettink op 29 januari 1911 in een onthullende persoonlijke brief over de weduwe van Jacob Harms, die kennelijk nogal wat eisen stelde alvorens haar woning te willen kopen: "Vrouw Harms beschouwt zich zoowat als koningin van den Bond omdat zij er altijd hebben gewoond en vermeent daardoor een zeker recht te mogen aanmatigen".¹⁰

De band met de Oranjabond was definitief verbroken. Op 26 juni 1911 ontving

opzichter Bettink van het algemeen bestuur van de Oranjabond de laatste afrekening, inclusief een gratificatie van f 65,-.

Herinneringen aan de Oranjabond

Mevrouw A. de Boer beschreef aan het begin van de jaren zeventig haar jeugdherinneringen aan de Oranjabond: 'De huizen waren niet groot. Ze bestonden uit een woonkamer waarin drie bedsteden waren gebouwd, een opkamertje en een diepe kast. Vanuit de kamer kwamen in een klein portaaltje waarin aan de rechterkant de buitendeur was en aan de linkerkant de kelderdeur. De kelder liep onder een bedstee en het opkamertje door. (...) Vanuit het portaaltje kwamen dan in een grote schuur (deel) terecht. In de schuur waren hokken gebouwd voor schapen of geiten en helemaal in het uiterste hoekje stond de 'plee'. Dat was het toilet uit deze tijd. Het was een kleine

vierkante houten afgesloten ruimte met een heel klein raampje, een zitplaats van planken met in het midden een houten deksel. Het geheel had een stenen vloertje. Tilde men het deksel op, dan zag men een ruimte waarin een ton precies onder de opening was geplaatst en die door de heer des huizes iedere avond werd geleegd. (...) Aan de buitenkant in de muur was namelijk een houten luikje gemaakt, waardoor 'de ton' naar buiten werd gehaald. Dan stond er vooraan in de schuur een ladder waarmee je naar de vliering kon komen. De vliering was erg laag, je kon precies in het midden recht op staan vanwege de schuine wanden. Achter in de schuur waren openslaande deuren (de baander) waardoor men achter het huis kwam. (...) Aan de voorkant van het huis waren luiken aangebracht, die 's avonds en ook als het 's zomers erg warm was gesloten werden. In de tijd dat deze huisjes gebouwd zijn, gebruikte de 'gewone man' geen gordijnen".¹¹

Aafke's bosje op een luchtfoto uit het najaar van 1972. Het was puur ontstaan door verwildering. Aan de noordkant van het bosje het huis Oranjabond 7, waarvan pas in februari 1992 werd besloten dat het zou worden aangesloten op het riool. Op de achtergrond de nieuwbouw van Pittelo (collectie Gemeente-archief Assen, foto G. Hut te Assen)

Aafie Biel

Eén van de huisjes op de Oranjobond zag er haveloos uit, met gaten in het dak, een half afgewaaid schoorsteen, verveloze luiken, vuile ramen met kapotte bruine vitrage en kale, lege vensterbanken zonder een enkele bloem of plant. Het huisje stond een eindje van de weg en niemand waagde het om het paadje op te gaan en eens even te gluren, want met de bewoonster, mejuffrouw Aafje Bijl - in de wijde omtrek bekend als Aafie Biel - viel niet te spotten.

Aafie was verstelnaaister en ging elke dag naar haar 'werkhuizen'. 's Morgens moest daar de boterham voor haar klaar staan, en 's middags kreeg ze warm eten. Vaak werd het laat, voordat ze 's avonds weer naar de Oranjobond terugliep. Als ze naar haar zin niet gastvrij genoeg werd ontvangen, kwam ze nooit weer terug. Haar geld bewaarde ze - naar men zei - in een zak onder haar rok.

Mevrouw A. Boivin-Boer woonde in de oorlog met haar ouders in het huis precies tegenover Aafie. Ze herinnert zich: "Je zag haar bijna nooit. Als ze thuis was, zag je het aan de rook die door de dakpannen naar buiten kwam. Ze stookte altijd hout in de kachel, dat ze uit het bosje bij haar huis haalde. Haar schuur was tjokvol takkebossen. Er was alleen een klein paadje waar je door moest lopen naar de deur van haar kamer. Ik heb het één keer gezien toen ze in de winter bij ons een emmertje water kwam vragen. (...) Je kon haar moeilijk verstaan. Volgens mij was ze op z'n minst stofdoof en ze praatte in zichzelf als ze over straat liep. Als de jongens bij haar door de raampjes probeerden te kijken, ging ze ze met een broodmes achterna. Soms wel tot aan de Zwartwatersweg toe".¹²

Tot ver in de jaren zestig leefde Aafie Biel door of de tijd had stilgestaan, tot er in het voorjaar van 1968 brand uitbrak. Eén van haar petroleumstellen had te dicht bij het raam gestaan en de

Aafje Bijl overleden

ASSEN — Een bekende Assenaar is overleden, die weliswaar nooit genoemd werd onder de autoriteiten of bekende figuren bij deze of gene maar die toch door vrijwel iedereen in Assen werd gekend: Aafje Bijl.

Met haar is weer een van de stadstypen heengegaan voor wie iedereen een groot over had en met wie iedereen clementie had. Aafje Bijl is 84 jaar geworden. Zij verscheen de laatste tijd nauwelijks meer op straat. De laatste keer dat zij in het nieuws is geweest was toen er een belangrijk bedrag aan geld bij haar zou zijn onvreemd in haar huisje aan de Oranjobond. Buren en de politie namen haar in bescherming en brachten haar huis weer wat op orde, maar met de verstandelijke vermogens ging ook haar fysieke toestand achteruit. Zij werd de laatste tijd verpleegd in de afdeling Anholt van het Wilhelmina-Ziekenhuis en is daar ook overleden.

Met haar overlijden bereikte Aafje Bijl de kolommen van de Drentsche en Asser Courant van 21 maart 1969 (Gemeente-archief Assen)

flarden vitrage vatten vlam. Mevrouw De Boer beschreef wat er daarna gebeurde: "De buurt besloot samen met de gemeente Aafie te helpen bij de herbouw van het huis. Er werd een bedstee uitgebrouwen, de wanden werden met hardboard betimmerd. In de schuur kwam een aanrecht, er kwam een toilet, waterleiding werd aangelegd en er kwam gas en elektrisch licht. Er werd behangen, gewit en geveerd. Voor de ramen waren nieuwe vitrages opgehangen en gezellig stonden de bloeiende planten er tussen. De burens gaven met elkaar meubels. In één woord, de kamer was onherkenbaar geworden. (...) Vol verwachting werd Aafie opgehaald. Maar had men gemeend dat ze blij zou zijn met dit alles, niets was minder waar. Ze werd zo boos dat haar oude bed er niet meer was, dat ze een buurman die krom ergens naar stond te kijken bijna op het hoofd sloeg. Men liet haar dan ook maar gauw alleen. Al gauw zag alles er dan ook weer vuil en vies uit".

Lang heeft Aafie er toen niet meer gewoond. Ze kreeg een beroerte en werd naar het ziekenhuis gebracht. Daar is zij in mei 1969 gestorven. Ze werd 82 jaar. "Aafkes bosje" houdt de herinnering aan de beroemdste bewoonster van dit kleine, bijzondere stukje Assen levendig.

Lijst van bewoners¹³

1. H. Scheper	1. 5.1898-	4. 3.1899
Jan Middelbosch	5. 3.1899-	1911
2. J. Popken	1. 5.1898-29.	4.1899
Sietze Jagt	30. 4.1899-	
E. Klaucke		1907
J.E. Klaucke		1911
3. A. Klok	1. 5.1898-	1. 5.1900
J.H. van Maren	1. 5.1900-17.	3.1904
A.J. Jansen	2. 4.1904-	1911
4. B. Hegen	16. 4.1899-	1. 5.1900
H. ten Brink	1. 5.1900-	1911
5. L. Kuipers	1. 3.1900-	5. 4.1902
A. van de Velde	24. 1.1903-	
H. Meijers		1910- 1911
6. Geert Timmermans	19.11.1899-20.	1.1904
L. Boer	12. 3.1904-	1911

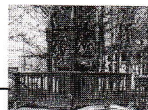
7. L. Bakker	1.10.1899-17.12.1899	
Goozen Boers	26.12.1899-	(1907)
A. van de Velde	-	1911
8. Janna de Ruiter	2. 4.1899-	1. 5.1900
J. Bremer	1. 5.1900-	1911
9. Sent de Graaf	1. 5.1898-	1.5.1899
Jan Linker	10.12.1899-	1.11.1901
E. Klaucke	2.11.1901-	
J. van Wijk	(1907)-	1911
10. J. Harms	1. 5.1898-	(1907)
Wed. Harms	-	1911

NOTEN:

1. Tenzij anders aangegeven is deze paragraaf gebaseerd op J. Eefting, *Inventaris van het archief van de Oranjabond van Orde 1893-1923* (Gelderse Inventarissenreeks 18; Arnhem, 1981).
2. (Y. Botke), *De sociale onrust in de provincie Groningen 1892-1993* (Z.pl., z.j.). Tentoonstelling Rijksarchief in Groningen 1970. Stencil; *Provinciale Groninger Courant*, 106 (1892) december en 107 (1893) januari-februari.
3. Rijksarchief in Gelderland (RAG), Archief van de Oranjabond van Orde (onderdeel van het archief van de Heidemaatschappij) (OvO), inv.nr. 170.
4. *Ibidem*, inv.nr. 27, jaarverslag 1899.
5. *Ibidem*, inv.nr. 22, dagelijks bestuur 22 juli 1897.
6. *Ibidem*, inv.nr. 29, jaarverslag 1899.
7. *Ibidem*, inv.nr. 177.
8. *Ibidem*, inv.nr. 24, algemeen bestuur 11 maart 1901.
9. *Ibidem*, inv.nr. 182, *Onze Kleine Bode*, augustus 1905.
10. *Ibidem*, inv.nr. 180.
11. A. de Boer, 'Streekdramaatje' in: *Appel; blad van het gemeente-personeel Assen*, 11, nr. 9 (januari 1972).
12. Mededelingen van Mw. A. Boivin-Boer, te De Bilt.
13. RAG, OvO, inv.nr. 177.

J.B.T. Kruiger

Het grafmonument Brumsteede te Assen

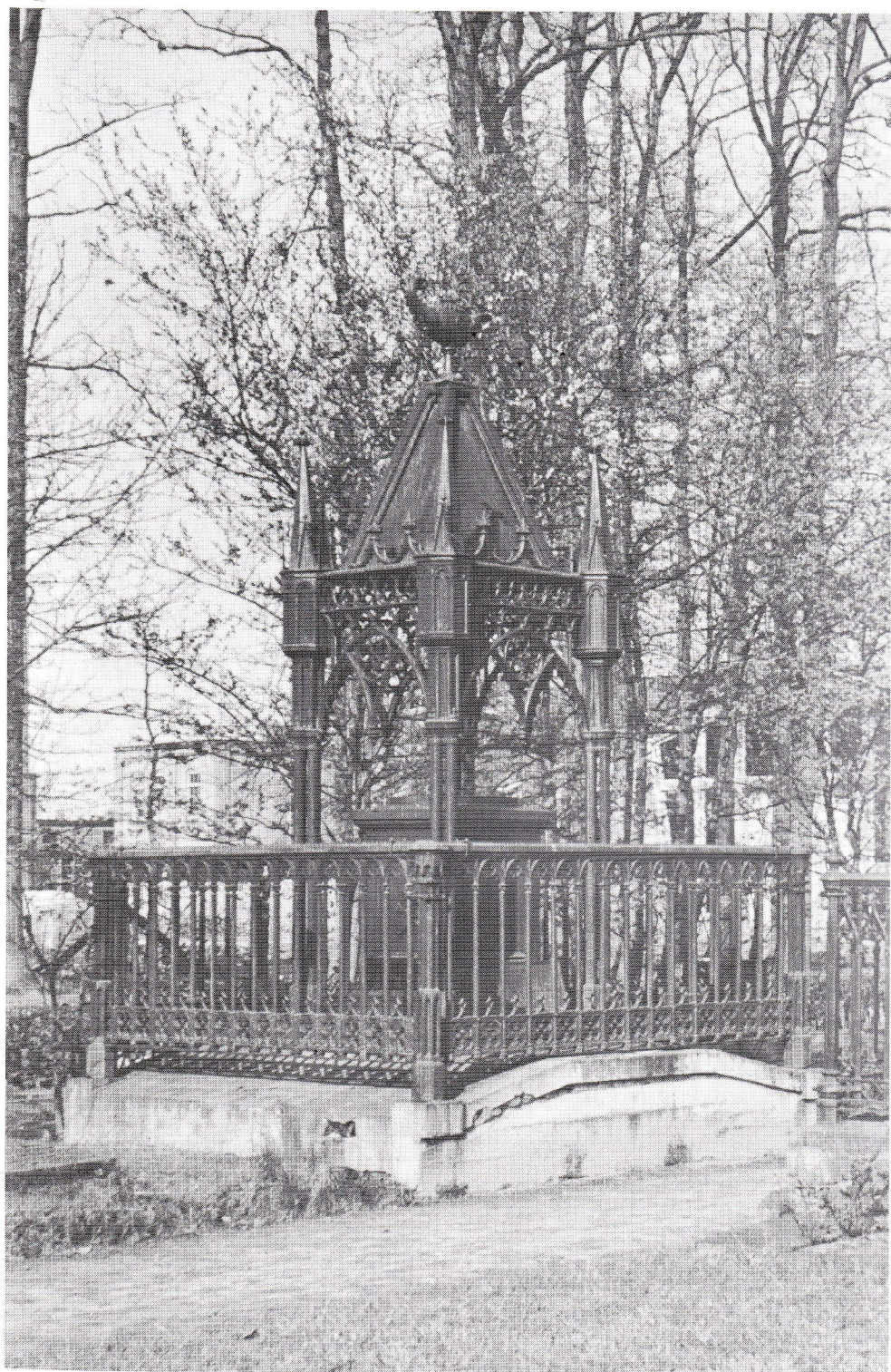
*“Slechts een zeer klein deel van de architectuur behoort tot de kunst: de grafsteen en het gedenkteken. Al het andere, alles wat een doel dient is afgesloten van het rijk der kunsten” (Adolf Loos, ‘Architektur’, in: *Trotzdem*, Innsbruck 1931).*

Terwijl prehistorische hunebedden en grafvelden met de grootst mogelijke zorgvuldigheid worden gekoesterd, dreigen jongere graven en kerkhoven steeds verder te vervallen, hoewel ze vaak grote cultuurhistorische waarde hebben. Blijkens een brief van 11 september 1985, gericht aan alle gemeentebesturen van Nederland, was ook de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur zich van deze waarde bewust: “De dodencultuur is een zeer wezenlijk onderdeel van de cultuur van een volk. (...) Talloze grafmonumenten en epitaphen op de begraafplaatsen en in en rond onze kerkgebouwen als ook de begraafplaatsen en kerkhoven zelf getuigen van belangrijke historische ontwikkelingen en personen”. Een voorbeeld van een kerkhof met objecten van cultuurhistorische waarde is de oude Noorderbegraafplaats aan de Kerkhoflaan in Assen. Deze begraafplaats werd in 1822 in gebruik genomen. Er liggen enkele bijzondere graven, zoals dat van de voor Drenthe zeer belangrijke gouverneur Petrus Hofstede (1755- 1839). Maar behalve graven van belangrijke historische figuren, staan er ook grafmonumenten die vanwege hun vormgeving en materiaalgebruik van zeer bijzondere kwaliteit zijn. Daarbij is vooral het gebruik van gietijzer opvallend. Er zijn enkele gietijzeren grafplaten, maar veel opvallender zijn de twee complexe gietijzeren grafmonumenten van de families Van Bulderen

en Brumsteede. Het laatstgenoemde staat in dit artikel centraal.

Het grafmonument van de familie Brumsteede is het enige in neogotische stijl uitgevoerde gietijzeren grafmonument in ons land en als zodanig uniek. Het bestaat uit een altaarvormige constructie onder een baldakijn met een tentdak. Het tentdak wordt gedragen door een viertal zuilen, die beëindigd worden door achtzijdige spitsen. Op het tentdak stond destijds een gietijzeren doodslamp. Baldakijn en altaarvormige constructie bestaan uit afzonderlijk gegoten onderdelen, die zijn samengevoegd met behulp van pennetjes, bouten en moeren. Rondom is tussen een viertal hoekbalusters - kleine zuilen of kolommen - hekwerk aangebracht, dat ook uit afzonderlijk gegoten elementen is samengesteld. Het geheel is geplaatst op een gepleisterde bakstenen onderbouw.

Op panelen van de altaarvormige constructie onder de baldakijn komen drie zogenaamde doodsattributen voor. Een doodshoofd met gekruiste knekels beeldt overtuigend de dood uit, maar geeft tevens de terugkeer naar het stoffelijke aan. Een vliegende zandloper verwijst naar de kortstondigheid van het leven: de tijd vliegt voorbij. Het derde doodsattribuut, een uil die binnen een krans zit, is een uitbeelding van de gelouterde ziel. Op één van de panelen van de altaarvormige constructie staat de naam van Hilarius Augustus Mijnhardus Brumsteede, die hier in 1881 begraven werd. Andere bijzettingen, in 1885 en 1886, staan vermeld op twee gietijzeren borden aan de voet van de altaarvormige constructie.

Het grafmonument Brumsteede in 1957 (collectie Monumentenzorg van de Provincie Drenthe)

Het totaal vervallen grafmonument in 1991, vóór de opknapbeurt (collectie Monumentenzorg van de Provincie Drenthe)

Dit gietijzeren grafmonument is wellicht één van de fraaiste hoogtepunten van de Nederlandse ijzergieterijen. Het knappe van het ontwerp is de harmonie tussen de altaarvorm en de baldakijn. Die harmonie ontstaat, doordat de vier zuilen van de baldakijn zich naar boven toe verbreden en zodoende samen met het tentdak een balans vormen met de massief vormgegeven altaarvorm. De baldakijn vormt een omgekeerde trechter, die als het ware de geest opzuigt naar de inmiddels verdwenen doodslamp. Het fijne maaswerk van de baldakijn krijgt dan de optische functie van de zeef van goed en slecht.

Het gebruik van gietijzer is typerend voor de industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw. Met dit materiaal kon een seriematig produkt worden vervaardigd. Bovendien stond het bekend als buitengewoon duurzaam. Produkten van gietijzer werden ook in

De gietijzeren doodslamp op het tentdak van het monument. Thans verdwenen (collectie Monumentenzorg van de Provincie Drenthe)

Drenthe vervaardigd, onder andere in de Asser IJzergieterij. Dit bedrijf was sinds 1866 in Assen gevestigd en maakte waarschijnlijk allerlei producten, zoals hekken, balusters, deurpanelen, muurankers, dakgoten, ramen, bietensnijders etcetera. Maar er werden ook gietijzeren grafornamenten vervaardigd. Ze waren niet goedkoop en dus niet voor iedereen beschikbaar. De meest voorkomende vorm was de gietijzeren grafplaat. Hiervan zijn in Drenthe nog een aantal te vinden. Daarnaast bestaan de altaarvormige (epitaaf) grafmonumenten. Slechts een enkele keer, zoals in het geval van Brumsteede, ontstonden er bijzondere ontwerpen. Waarschijnlijk is dit het meest complexe gietijzeren object geweest uit de Asser IJzergieterij.

Stokroos veronderstelt dat het grafmonument van Brumsteede in 1879 op de nationale tentoonstelling van Nederlandsche en Koloniale nijverheid in Arnhem heeft gestaan. In de catalogus bij die tentoonstelling staat onder nummer 700 namelijk: "Asser IJzer en Metaalgieterij, Directeur R. Hunze, Assen. Een gegoten ijzeren graftombe met dito hek f 1600,-". Als deze veronderstelling juist is, is het een indicatie voor het belang van dit object. Een dergelijk complex produkt, want dat is het zeker, werd door het bedrijf bij wijze van visitekaartje gebruikt.

Wie was de Assenaar die voor zichzelf en zijn familieleden zo'n bijzonder grafmonument liet maken? Hilarius Augustus Mijnhardus Brumsteede (1816-1881) werd op 10 november 1816 geboren in Zutphen. Zijn vader, Johannes Bernardus Brumsteede (1784-1866), kwam, voor zover viel na te gaan, uit Amsterdam. Zijn grootvader, Jan Mijn-dert Brumsteede, was afkomstig uit Vechten in het Duitse Munsterland. Met nog drie andere mannelijke familieleden - broers of neven - deed de familie aan het eind van de achttiende eeuw haar intrede in Amsterdam. De

H.A.M. Brumsteede op een foto van de bekende fotograaf Fr. Jul. van Kolkow, "Hof-Photograph" te Groningen. De foto dateert van na 1873 (collectie P. Douglas, 's-Gravenhage)

vader van Hilarius was kapitein in het Nederlandse leger. Hij werd meermalen gedecoreerd wegens deelname aan veldslagen en krijgsacties in Rusland en België. Naast Hilarius had hij nog drie zonen en een dochter.

Eenmaal volwassen vertrok Hilarius Brumsteede naar het toenmalige Nederlands-Indië, waar hij theecontractant werd. Op 12 juli 1844 trouwde hij in Bandoeng met Martina Everhardina Servatius. Martina was op 19 januari 1827 geboren te Semarang. Haar vader was Gerard Pieter Servatius, die onder andere resident van Bandoeng is geweest. Via haar vader waren er ook aanwijsbare relaties met de gouverneurs-generaal Alting en Couperus. Martina's moeder was Lie Tsjim Nio, een halfchinese. Aangezien Servatius niet met haar getrouwd was, werd Martina na haar geboorte door hem geëcht. Uit het huwelijk van Hilarius en Martina werden in totaal twaalf kinderen geboren, vijf zonen en zeven dochters. Na een langdurig verblijf in de tropen keerde de familie Brumsteede terug naar Nederland. Hilarius vestigde zich per 1 juni 1857 als "Rentenier" in Assen. De reden om juist in deze plaats te gaan rentenieren was ongetwijfeld dat Hilarius' schoonvader G.P. Servatius daar sinds zijn terugkeer in 1848 woonde. Vanaf 1851 was Servatius lid van de gemeenteraad en wethouder. Na zijn dood in 1860 werd hij in deze functies opgevolgd door zijn schoonzoon. Drie jaar later, op 26 september 1863, overleed Hilarius' vrouw Martina. Brumsteede bleef ononderbroken wethouder van Assen tot 1878, toen hij dit ambt neerlegde. Wel bleef hij tot aan zijn dood lid van de gemeenteraad.

Het grafmonument dat Hilarius Brumsteede liet vervaardigen door de Asser IJzergieterij is een uitzonderlijk artistiek produkt. Het boven dit artikel aangehaalde citaat van de Wener architect Adolf Loos (1870-1933), waar-

mee hij overigens wilde duidelijk maken dat de meeste vakgenoten uit zijn tijd de slapheid van hun ontwerpen op ongepaste wijze met decoratieve opsmuk probeerden te verhullen, geldt daarom ook ter ondersteuning van de toekomst van het monument Brumsteede. Tot voor kort bevond het zich namelijk in een deplorabele toestand. In enkele decennia tijds was het geheel vervallen. Gelukkig is onlangs in opdracht van de gemeente Assen begonnen met een aanzet tot het opknappen van het monument. Het in zeer slechte staat verkerende hekwerk is verwijderd en opgeborgen en de gemetselde onderbouw is verstevigd en voorzien van een nieuwe pleisterlaag. Het is echter jammer is dat bij de hersteloperatie enkele kenmerkende details zijn verdwenen. Zo is bijvoorbeeld niets meer te zien van de natuurstenen hoekblokken, waarop het hekwerk rustte. Ook de toegang voor bijzettingen is onder het pleisterwerk verdwenen en dientengevolge niet meer waarneembaar. Maar desondanks ziet het geheel er nu al heel wat beter uit dan lange tijd het geval is geweest.

BRONNEN:

- Stokroos, M. 'De Asser IJzergieterij als producent van funerair gietijzer' in: F. Keveling Buisman e.a., red. *De monumenten van Drenthe I*, Assen, 1985.
- Schriftelijke inlichtingen, d.d. 30 maart 1992, van de heer P. Douglas te Den Haag betreffende zijn betovergrootvader H.A.M. Brumsteede.
- Gemeente-archief Assen, Bevolkingsregister.

Stille getuigen

Een paar jaar geleden knapten de bewoners van de Gasfabriekstraat hun straatje helemaal op. Er kwamen perkjes met mooie heesters, een stel acacia's aan het begin van het straatje, wat speelwerktuigen, een paar grote keien en veruit de gemeenste verkeersdrempel die Assen rijk is.

Vóór de oorlog was alles in de Gasfabriekstraat bedekt met een hardnekig laagje kolengruis, dankzij de kolentransportbaan die hoog boven de straat liep. De grote bak bracht de kolen van de schepen naar de gasfabriek.

Tijdens de raadsvergadering van 29 januari 1858 waren de wonderen van het "gaz-licht" voor het eerst ter sprake gekomen. Het duurde toen nog ruim drie jaar voor de raad definitief besloot over te gaan tot "de oprichting van een gaz-fabriek voor eigen rekening".

Om het transport van de kolen te vergemakkelijken besloot men later de transportbaan aan te leggen. Het enige dat er nog aan herinnert, is de kademuur aan de Vaart waar de kolenschepen aanmeerden.

Tekst: Bertus Boivin

Foto: Harry Cock

Inhoud

H. Nijkeuter

HET ASSER EREBURGERSCHAP VAN
JAN FABRICIUS

pagina **1**

OOGGETUIGEN

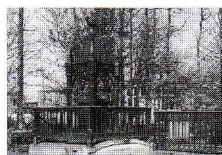
pagina **10**

J. Eefting Wzn.

DE ORANJEBOND

pagina **12**

J.B.T. Kruiger

HET GRAFMONUMENT BRUMSTEEDE TE ASSEN

pagina **19**

STILLE GETUIGEN

pagina **25**
